

УДК 94(477)"1917/1921":355.09(045)

КОЗАЦЬКИЙ ІДЕАЛ У СПОГАДАХ ДІЯЧІВ ПЕРШИХ
ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (НА ПРИКЛАДІ СПОГАДІВ БОРИСА
МОНКЕВИЧА)

Ірина Жакова, к.і.н.

молодший науковий співробітник

відділу науково-просвітницької роботи

Національного заповідника «Хортиця»

<https://orcid.org/0000-0002-1629-2306>

Дана стаття присвячена питанню історичної пам'яті, зокрема, проаналізовано сприйняття та використання козацького образу в середовищі українських військових часів Перших визвольних змагань на матеріалах спогадів сотника армії Української Народної Республіки Бориса Монкевича. Відзначено привнесення запорозьких символів, військових звань та імен видатних козацьких діячів у середовище українського війська протягом зазначеного періоду. Розкривається важливість героїки козацького міфу для українського народу та, зокрема, його збройної боротьби за незалежність власної держави.

Ключові слова: козацтво, історична пам'ять, українське військо, Перші визвольні змагання, Борис Монкевич.

This article is devoted to the issue of historical memory, in particular, the perception and use of the Cossack image in the environment of the Ukrainian military times of the First Liberation Struggle was analyzed based on the memoirs of the centurion of the army of the Ukrainian People's Republic Borys Monkevich. The introduction of Zaporizhzhya symbols, military ranks and names of prominent Cossack figures into the environment of the Ukrainian army during the specified period was noted. The importance of the heroics of the Cossack myth for the Ukrainian people and, in particular, its armed forces, is revealed struggle for the independence of their own state.

Key words: Cossacks, historical memory, Ukrainian army, First liberation contests, Borys Monkevich

Важливість національної пам'яті та історичного міфу для національної єдності та самосвідомості важко переоцінити. Особливо, якщо ми говоримо про яскраві, героїчні сторінки історії, які надихають. Серед таких, безумовно, період козаччини. Запорозькі козаки як героїчні оборонці рідної землі, що вибороли її державність, надихали борців за волю України протягом століть. Досить яскраво це виявилось у період Перших визвольних змагань. Це легко прослідкувати за назвами військових підрозділів, їхніх посад, символіки, уніформи тощо. Так, образ козака-оборонця своєї землі найбільше відгукнувся серед захисників держави та борців за її незалежність.

Об'єктом дослідження є спогади сотника армії УНР Бориса Монкевича. Предметом – виявлення в зазначених джерелах свідчень про вплив козацького ідеалу на українське військо часів Перших визвольних змагань, на свідомість та почуття самого автора та його побратимів.

В обох частинах розділеної тоді України відродження національного війська нероздільно пов'язане із пам'яттю про героїчну боротьбу запорожців із ворогами своєї землі.

Українські Січові стрільці (УСС) – загін добровольців, назва якого апелює до історичної пам'яті про запорожців. Появі Легіону УСС передувало створення військового товариства «Січові стрільці» у 1913 р.

Ще з 1900 р. діяв спортивно-патріотичний рух «Січ». Його керівним органом був Український Січовий Союз. Кожна повітова «Січ» мала свого патрона, зображеного прапорі. Серед них були козацькі очільники: Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Богун, І. Виговський, П. Дорошенко [1, 2]. Учасники руху використовували символи запорожців та назви посад, зокрема: кошовий січового осередку мав за відзнаку срібний пірнач та синьо-жовту стрічку, повітовий отаман – срібну булаву та білий бунчук, генеральний отаман – золоту булаву та червоний бунчук [3]. У структурі

УСС були посади: полковник, підполковник, отаман, сотник, поручник, підпоручник, хорунжий, підхорунжий, десятник, вістун, старший стрілець, стрілець. Назву «Кіш Українських Січових Стрільців» носила частина запасу [1].

На Наддніпрянщині в березні 1917 р. був створений військовий клуб ім. П. Полуботка та добровольчий 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. Його підрозділи мали назви козацьких військових одиниць: батальйон називався куренем, рота – сотнею, відділ – чотою. На погонах офіцерів були ініціали патрона полку Б. Хмельницького. Портрет гетьмана також був на прапорі полку, що мав козацький малиновий колір [4].

Навесні 1917 р. утворилося Вільне козацтво, спершу як загони добровольців для охорони правопорядку, як територіальна самооборона. Із козаками їх також пов'язували виборність старшини та організаційна структура. Вищим органом влади була Генеральна козацька рада та наказний отаман, старшина включала в себе посади осавула, писаря, хорунжого, скарбника. Військо називалося Кошем та складалося із полків, куренів та сотень [5, с. 559].

Восени 1917 р. – влітку 1918 р. було створено Сердюцьку дивізію – елітне військове формування, назва якого апелювала до сердюцьких полків І. Мазепи, що загинули, захищаючи гетьманську резиденцію, місто Батурин. Відбувалося формування так званого Чорноморського кошу – особливого військового утворення з добровольців. Із полонених під час війни галичан сформували Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців, незабаром перейменований в Курінь Січових Стрільців, а з березня 1918 р. – на полк. Окремі військові частини носили імена козацьких гетьманів: Б. Хмельницького, П. Полуботка, К. Гордієнка. До складу також входили: Гайдамацький Кіш Слобідської України, Чорні запорожці, Сірожупанники, Синьожупанники, Буковинський курінь, Окремий морський курінь ім. Сагайдачного. Серед військових формувань того часу були поширеними

звання: козак, ройовий, чотовий, бунчужний, підсотенний, сотенний, курінний, осавул, полковник, отаман дивізії, отаман корпусу [6, с. 550].

Національні почуття та усвідомлення себе спадкоємцями козаків колишні учасники визвольних змагань зберегли в собі і в еміграції. Так, в 1951 році було створене Товариство запорожців імені полковника Петра Болбочана в Америці. Воно займалося просвітницькою діяльністю, видавало часописи і, зокрема, публікувало спогади Бориса Монкевича, про які мова піде далі.

Борис Монкевич (в деяких джерелах згадується як Манкевич), сотник Армії УНР, народився в 1896 році в селищі неподалік Кам'янця-Подільського. В 1916 році закінчив Одеську військову школу. Протягом 1916–1917 років перебував у на фронті I Світової війни у званні прапорщика. З початком процесів українізації війська у 1917 році активно долучився до них. Спочатку в 1917 році я хорунжий 1-го Гайдамацького куреня в Одесі, з 1918 – перебував у полку ім. Сагайдачного в Києві, згодом долучився до 1-го Запорізького полку Окремої Запорізької бригади, формував 4-ий Запорізький полк ім. Богдана Хмельницького. З 08.11.1920 року Монкевич перебував на посаді ад'ютанта начальника 1-ї Кулеметної дивізії Армії УНР [7].

В 1920 році Б.Монкевич був інтернований до Польщі, де протягом 1920-х років навчався в кількох вищих навчальних закладах та писав спогади. Перебував в опозиції до уряду УНР в екзилі, в 1935 році був заарештований, був звільнений лише у 1939 році з розділом Польщі між Німеччиною та Радянським Союзом. В 1944 році через наближення Червоної армії виїхав спершу до Німеччини, а потім до Канади. В 1971 році Борис Монкевич помер у Монреалі [8].

Борис Монкевич став одним із перших хроністів Запорізького корпусу та біографом Болбочана. Важливою справою його життя було написання спогадів «Боротьба Болбочана за Лівобережжя. Смерть полковника

Болбочана». Проте спочатку не знайшлося того, хто б видав рукопис, а далі він просто зник.

Частину його спогадів видало Товариство запорожців імені полковника Петра Болбочана в Америці, створене у 1951 році. Членами його видавничої секції був написаний вступ до книги Монкевича «Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим», що вийшла в Нью-Йорку 1956 року. У цьому вступі багато згадок про козацький ідеал та його вплив на формування українського війська часів Перших визвольних змагань. Наведемо кілька цитат: «Більшість тогочасної інтелігенції була натхненна чужим ідеалом, в її руках опинилась керма, вона ж і не оцінила ваги Збройної Сили, побудованої на національно-козацьких традиціях в рамках в загальноприйнятих вимог регулярних армій» [9, с. 4]. «Це була трагедія народу, котрого пробуджені національно-козацькі почування загнано в русло інтернаціональної ріки, яка простувала до моря «світової революції». Провід боявся проявів козацького духу, жахався українських Наполеонів, Гетьманів» [9, с. 4]. «...шалений гін тогочасної молоді до козацької традиції самочинно створив у 1917 році Військо і намітив покаяння цілої України з територіальними полками. Ця Ідея навіть охопила загаль і так горіла, що лякала ворогів. Але Провід був сліпий і глухий, бо ставка була на базу «народної міліції»» [9, С. 5]. «Мало лишилося в живих ідеалістів, полум'яних патріотів, горячих прихильників Козацької України – свідків нашої Слави, Світла й Тіні... тільки неповна сотня Лицарів-Запорожців має змогу в свободній країні Америці заробити на свій прожиток і підтримувати ідею новітнього Запорожжя. Незадовго і цих не стане, а стяг Війська Запорозького знайдеться в руках молоді. Отже скажимо правду про вклад Запорожців у дію визвольних змагань за Україну, скажимо правду про славного полководця Петра Болбочана. Його ім'я неподільно зв'язане з Новітнім Військом Запорозьким; це його ідея, його праця і так сказати рідна дитина...» [9, с. 5–6]. «... загаль належно оцінює та шанують Українських

Січових Стрільців, а про новітнє Запорозьке Козацтво майже мертва тиша...» [9, с. 6].

Що ж говорить про це власне автор спогадів? Слід відзначити, що вони справляють дуже позитивне враження своїм водночас докладним описом подій та військових операцій, з іншого – легким, приємним та емоційним стилем написання. Високу ерудицію автора підкреслюють цитування думок кращих умів, від Платона до Рузвельта. Також відзначимо цікаву особливість: хоч Монкевич посідав не останні посади у війську, був близьким до Болбочана, про що може свідчити, наприклад, те, що він супроводжував його під час арешту, - автор не пише про себе, свої здобутки. Ми не зустрінемо описів від «Я» або навіть «мій підрозділ». Тактовно і навіть із розумінням подає Монкевич некоректну оцінку німцями української армії на початковому етапі співпраці.

Епоха козацтва, очевидно, сприймається Монкевичем як «золота доба» української історії. Він зазначає, що «од Мазепи українська нація наче спала» [9, с. 7].

Автор досить багато пише про козацький образ та його роль для війська, часто називаючи останнє «новітніми запорожцями» і підкреслюючи спадкоємність: «Войовничість уславленого Війська Запорозького жила в нащадках» [9, с. 8]. Це підкреслюється і зовнішністю вояків, яку ми можемо побачити, наприклад, в описі того, як вони потрапили у полон до більшовиків: «Роздягли їх до нага, пообривали оселедці, прикотили дві кухні і постановили кинути їх в окріп, а одного пустити, який побачивши все тут, пішов і розказав би своїм. Та не судилось прийняти таку смерть козакам» [9, с. 24].

Також зовнішні особливості ми можемо бачити в наведеному автором описі українського війська німецьким публіцистом Коліном Росом: «Фантастичним, не то козацьким, не то татарським головним убором у формі довгих кольорових каптурів і т.п. стараються придати військові національний

характер і цим вплинути на моральний стан і національне почуття козаків» [9, с. 41] Це ж бачимо у розповіді про приєднання добровольців з Українських січових стрільців до походу Болбочана на Крим: «чимало пішло охочих козаків з Олександрівська, а в сотнях показалося багато дивних постатей в австрійських мундурах, але в запоріжський шапці і свіжо вибритою головою з невеликим оселедцем посередині. Це деякі УСС перейшли в ряди запорожців» [9, с. 116]. «Настала мертва тиша, і тільки поводи тихо побрязкували у коней та повівали чорні шлики на шапках козаків» [10, с. 14].

Описуючи військові походи, Б. Монкевич пов'язує місцевість із подіями, які відбувалися там за часів козацтва: «... стали на ночівку в селі Вільшана. З цікавістю розглядали козаки це історичне місце. Образи Яреми та красуні титарівни вставали в пам'яті» [10, с. 26]. «Станція Солоницька знаходиться в історичному місці. Недалеко від неї колись Наливайко зі своїми козаками отаборився під Солоницею над Сулою і довго втримував облогу польських військ. Трагічний був кінець цієї облоги, вигинули майже усі наливайківці, але не вмерла ідея, яку тепер їх нащадки новітні Запорожці несли на своїх багнетах. Пухка і чорна Солоницька земля ущерть наповнена кров'ю наших прадідів зачервоніла знову кров'ю їх правнуків – Запорожців» [9, с. 48]. Як бачимо у виділеному фрагменті, автор прямо підкреслює зв'язок і спадкоємність із запорозьким козацтвом.

Монкевич у своїх спогадах відрізняється патетичним ставленням до козацьких очільників, зокрема, бачимо, як з великої літери він пише про велич Хмельницького: «Один тільки цей полк мав тоді в корпусі власний прапор, на котрому шовком вишитий портрет Великого Богдана, а на другому боці малинового полотнища золотом напис: «1-й Гетьмана Богдана Хмельницького козакий полк». Цей прапор дар Фролівського жіночого монастиря, Богданівці свято берегли і заховують його по сьогоднішній день [9, с. 85].

Крім того, Б. Монкевич проводить паралелі у діяльності козацтва та його війська і знову ж таки підкреслює вплив козацького ідеалу на свідомість вояків: «Наказ про похід на Крим зустріли старшини і козаки з ентузіазмом. ... Чи ж не на кримських походах гетьмана Сагайдачного і кошового Івана Сірка наша свідомо молодь виховувала в собі завзяття і любов до військових рядів? Крим пройшов червоною ниткою через нашу історію останніх століть і його ім'я було зв'язане і з відродженням колишньої держави, і з її упадком. Отже був це традиційний похід, але не для визволення українських невольників, що, як колись, томились по глибоких в'язницях Бахчисараю і Кафи, а для захоплення Чорноморського флоту, якого значення для України дуже запізно зрозуміли тодішні наші правителі» [9, с. 96]. «Як колись за часів Хмельницького, коли він єднався з Тугай Беєм, тепер новітні Запорожці лучилися з татарами проти одного спільного ворога» [9, с. 155].

На сторінці 97 видання «Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим» вміщене фото молодого воїна із промовистим підписом: «Василь Ємець, козак-однорічник, кобзар-віртуоз, співець козацької Слави» [9, с. 97].

Підсумовуючи вищесказане, відзначаємо великий вплив козацького ідеалу на формування українського війська у період Перших визвольних змагань, що проявляло себе у назвах підрозділів, організаційній структурі, символіці та, певно, прагненні до єдності та визволення своєї землі. Дуже добре цей вплив і пов'язані із ним почуття можна простежити у спогадах, залишених про ті часи сотником армії УНР Борисом Монкевичем.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zhakova I. Kozatskyi obraz v ukrainskomu viisku KhIKh–KhKhI st. Zaporizhzhia Historical Review. (2021). Tom 5. № 57. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/2347/2137> (Дата звернення 14.10.2023).

2. Sova A. Symvolika tovarystva «Sich». URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sova_Andrii/Symvolika_tovarystva_Sich.pdf? (Дата звернення 15.09.2021).
3. Sich. Ukrainska mala entsyklopediia / prof. Ye. Onatskyi. URL: http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/third_book/part3.pdf (Дата звернення 27.02.2021).
4. Kovalchuk M. Bohdanivtsi 1917. Stvorennia 1-ho Ukrainskoho polku imeni Khmelnytskoho.
URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/24/149980/> (Дата звернення 27.02.2001).
5. Boiko O.D. Vilne kozatstvo . Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: «Naukova dumka», 2003. 688 s.
6. Viiskovi zvannia ta viiskovi ranhy zbroinykh formuvan Ukrainy Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V / Redkol.: V.A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: «Naukova dumka», 2003. 688 s.
7. Monkevych Borys Hryhorovych. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BA%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Дата звернення 19.08.2023).
8. Velmozhko V. Sotnyk Monkevych. Chornomorski novyny. Odeska oblasna hromadsko-politychna hazeta. Vid 26.01.2019. № 7. URL: <https://chornomorka.com/archive/22026/a-12093.html> (Дата звернення 08.11.2023).
9. Monkevych B. Slidamy novitnikh zaporozhtsiv. Pokhid Bolbochana na Krym. Vyd. 2. Niu-York, 1956. 288 s.

URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Monkevych_Borys/Chorni_Zaporozhtsi_Zymovyi_pokhid_i_ostannia_kampaniia_Chornykh_Zaporozhtsiv.pdf? (Дата звернення 14.10.2023).

10. Monkevych B. Chorni zaporozhtsi: zymovyi pokhid y ostannia kampaniia Chornykh Zaporozhtsiv. Zi skhemamy y iliustratsiiamy. Lviv, Dobra knyzhka. 109 vypusk. 156 s.

URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Monkevych_Borys/Chorni_Zaporozhtsi_Zymovyi_pokhid_i_ostannia_kampaniia_Chornykh_Zaporozhtsiv.pdf? (Дата звернення 14.10.2023).

11. Monkevych B. Orhanizatsiia rehuliarnoi armii Ukrainskoi derzhavy 1918 r. (Pidhotuvala do druku Myroslava Diadiuk). Ukraina v mynulomu. Vypusk VII. Kyiv-Lviv, 1995. S. 67–112.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ukraina_v_mynulomu/Vypusk_07.pdf? (Дата звернення 14.10.2023).